

TOPISHMOQLARDA AKUSTIK KODLAR: TOVUSH ORQALI YASHIRILGAN MA'NO

Safayeva Ma'mura Oqil qizi

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti Tarjima nazariyasi va
Qiyosiy tilshunoslik kafedrası e-mail: mamuraakilovna@gmail.com*

Annotatsiya: *Maqolada topishmoqlarda akustik kodlarning roli va ahamiyati tahlil qilinadi. Akustik kodlar onomatopoeik ifodalar va fonosemantik elementlar orqali tovushdan ma'no yaratish, uni yashirish va tinglovchida idrokni faollashtirish imkonini beradi. Shu orqali topishmoqlar nafaqat mantiqiy mashq vazifasini bajaradi, balki til, madaniyat va kognitiv jarayonlarni o'rganishda pedagogik va ilmiy ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *topishmoq, akustik kod, onomatopoeiya, fonosemantika, lingvistik folklor, madaniy kod, kognitiv model*

Topishmoq janri xalq adabiyotining eng qadimiy va qiziqarli shakllaridan biri hisoblanadi. U og'zaki ijodning turli qatlamlarini o'zida mujassam etib, so'z o'yini, tafakkur va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Topishmoqlar asosan savol-javob shaklida tuziladi, lekin ular oddiy ma'lumot berishdan ko'ra, tinglovchini mantiqiy fikrlashga va tasavvurini ishga solishga majbur qiladi. Bu janrning eng muhim xususiyati — ma'noni yashirish va uni topish jarayoni orqali ochishdir, ya'ni topishmoq tinglovchida qiziqish uyg'otadi va aqliy mashq vazifasini bajaradi.

Topishmoqlar turli shakllarda bo'lishi mumkin: vizual tasvir, metafora, fonosemantik kodlar, tovush orqali yashirilgan ma'no va boshqa stilistik vositalar orqali o'z ma'nosini yetkazadi. Shu bois ular nafaqat ko'ngilochar, balki pedagogik va madaniy jihatdan ham ahamiyatlidir. Ular orqali tilning turli qatlamlari, madaniyat va xalq dunyoqarashi o'rganiladi, shuningdek, bolalar va kattalarda fikrlash, tahlil va diqqatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, topishmoq janri — bu nafaqat folklor ob'ekti, balki lingvistik va kognitiv tadqiqotlar uchun ham qimmatli manbadir.

Xalq og'zaki ijodining bu janri oddiy so'z o'yinidan tashqari, inson tilining akustik va semiotik resurslarini chuqur o'rgatishga xizmat qiluvchi noyob folklor janridir, xususan u yerda tovushlar ma'no kodlari sifatida ishlatiladi. Ayniqsa, "akustik kod" deb ataladigan komponent, ya'ni onomatopoeiya va fonosemantik elementlar orqali tovushdan foydalanish, topishmoqlarda ma'noni yashirish va qisman idrokga yo'naltirish imkonini beradi.

Tilshunoslikda onomatopoeiya – bu tabiiy tovushlarni taqlid qiluvchi so'zlar bo'lib ("shildir-shildir", "chiq-chiq" va hokazo), tovush va ma'no o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi [6]. Shuningdek, tovush-ma'no aloqalarining yanada chuqur shakli bo'lgan fonosemantika (sound symbolism) nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega: unda ba'zi

fonemalar yoki tovush segmentlari ma'lum konseptual ma'nolar bilan sistematik bog'liq bo'lishi mumkin. Bu tushuncha "phonestheme" (fonestem) degan tamoyil bilan yaqqol namoyon bo'ladi: masalan, ingliz tilida "sl-" prefiksi slayder ("slide"), silki ("slick"), sled ("sled") kabi harakatni anglatuvchi so'zlarda uchraydi [6].

Topishmoqlarda akustik kodlarning ishlatilish sabablari keng va murakkab bo'lib, birinchi navbatda ular ma'noni intuitiv va vizual bo'lmagan usulda ifodalashga yordam beradi. Masalan, o'zbek topishmoqlaridan "Chiq-chiq etar, uy ichida yurib yotar" degan jumboq soatga ishora qiladi: "chiq-chiq" onomatopoeik taqlid soatning tiktak tovushini eshittiradi va bu akustik belgi orqali tinglovchi obyektini topadi.

Yana bir misolda, "Shildir-shildir shovullar, qozon-tovoq to'ldirar" degan topishmoqda "shildir-shildir" iborasi suvning oqishi, aralashishi va uning akustik tabiati haqidagi ma'noni beradi. Bu misollarda tovush ramzi orqali predmet identifikatsiyasi amalga oshiriladi va ma'no bir necha qatlamda beriladi: bir tomondan eshitiladigan obraz, ikkinchi tomondan esa abstrakt ramziy ma'nolar.

Ship etti,

Shivirg'on ketdi. (Yashin)

Bu topishmoqda akustik kod asosiy rol o'ynaydi. "Ship etti" va "shivirg'on ketdi" iboralari tovush orqali tasvir yaratadi: "ship" chaqnash yoki yorqin yorug'lik bilan bog'liq qisqa, keskin tovushni eslatadi, "shivirg'on" esa yorug'likning tezligi yoki shamol bilan birga keladigan tovush hissini beradi. Tinglovchi faqat bu eshitish orqali hodisani (ya'ni, yashin chaqnashini) idrok qiladi. Shu tarzda, tovush belgisi topishmoqning markaziy elementiga aylanadi va eshituvchida mantiqiy xulosa chiqarish jarayonini faollashtiradi. Akustik kodning ahamiyati: ma'noni yashirish va uni tinglovchi idrok qilishi uchun qiziqarli qilish; tovush orqali predmet yoki hodisani aniqlash; topishmoqni ritmik va esda qoladigan qilish.

Chiq-chiq etdi,

Uydan chiq, dedi. (chakka o'tish)

Bu topishmoqda ham akustik kod markaziy rol o'ynaydi. "Chiq-chiq etdi" iborasi onomatopoeik tarzda soat yoki chaqqaning tiktak, yoki signal tovushini ifodalaydi. Tinglovchi bu tovushni eshitib, voqeani (ya'ni, uydan chiqish kerakligini) anglaydi. Shu bilan topishmoq nafaqat mantiqiy yechimga, balki tovush orqali idrok va tasvir yaratishga asoslangan.

Bunday akustik kodlar, shuningdek, topishmoqlarda yashirinlik va chalg'itish strategiyasini kuchaytiradi. Tovush belgilarining oddiyliigi (masalan, "hiss", "buzz") ularni ko'p ma'noli qiladi va tinglovchini real dunyo atributidan uzoqlashtiradi. Shu tarzda "hiss" so'zi shamol tovushiga ishora qilishi mumkin, biroq topishmoq strukturasi abstrakt bo'lishi sababli bu tovushni boshqa narsalar – hayvon yoki mexanik obyekt bilan ham bog'lash mumkin.

Tovush kodlari fonosemantik kontekstda ishlatilganda, ular nafaqat obyektini idrok qilishda balki madaniy va kognitiv modelni ham aks ettiradi.

Tilshunoslikda fonosemantika bilimchilari ba'zi tovush segmentlari ma'lum ma'nolarga ega ekanini ta'kidlaydilar; masalan, Erkinova Sabohat Azamat qizi fonosemantik konseptlar rivojlanishini va ma'lum tovushlar inson ongida hissiyot uyg'otishini tahlil qilgan [3].

Akustik kodlar topishmoqlarda estetik va esda qoluvchanlik jihatidan ham muhim rol o'ynaydi. Fonetik uslubiyat doirasida, ya'ni tilning badiiy tovush resurslarini o'rganuvchi soha, alliteratsiya, assonans va takroriy tovushlarning topishmoqlarni yanada musiqiy, ritmik va lirika jihatdan boy qilishi ma'lum. Masalan, "shildir-shildir" iborasining takroriy "sh" va "l" tovushlari, suv oqishining silliq va uzluksiz harakatini eslatadi va topishmoqqa musiqiylik bag'ishlaydi. Shunday qilib, akustik kodlar tinglovchining eshitish tajribasini faollashtiradi va topishmoq uni tinglashdan zavq oladigan ritmik obrazga aylanadi.

Kognitiv jihatdan olganda, akustik kodlar topishmoqlarda ma'no siqilishini (semantic compression) yaratadi. Tinglovchi eshitilgan tovushni mantiqan yechishi, uni real predmetga yoki hodisaga moslashtirishi kerak bo'ladi. Masalan, "tick-tock" tovushi orqali soat tushuniladi: har bir qisqa "tick" va "tock" segmenti mantiqan ma'no hosil qilish uchun birlashadi, natijada oddiy bir so'z bo'yicha yechim topiladi. Bu siqilish ma'noni ixcham shaklda yetkazadi va topishmoqqa intellektual yuk beradi.

Madaniy jihatdan esa, akustik kodlar topishmoqlarni lingvokulturolik jihatdan boyitadi. Har bir til va o'ziga xos madaniyatda onomatopoeik so'zlar va tovush simbolikasi farqlidir. Misol uchun, ingliz tilida "buzz" so'zi ari tovushini tasvirlashda keng qo'llaniladi, bu esa ingliz tilining fonestemik to'plamiga kiradi. Sharipova ingliz tilidagi onomatopoeik so'zlarning fonetik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning fonetik shakllari va tovush modelining fonosemantik jihatdan sistematikligi borligini ko'rsatgan [4]. Demak, topishmoqlarda ishlatilgan akustik elementlar til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni aks ettiruvchi madaniy kodlardir.

Bundan tashqari, akustik kodlar topishmoqlarda pedagogik rol o'ynaydi. Bolalar folklorida topishmoqlar eshitisli bola fonologik ongini rivojlantiradi: ularga tovushlarning dinamikasini, takrorini, taqlidini anglashni o'rgatadi. Tovush-ma'no bog'liqligini o'yin shaklida kashf qilish orqali, bolalar nutq tovushlarini farqlash va idrok etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, maktablarda dars jarayonida "chiq-chiq", "shildir-shildir" kabi iboralarni tahlil qilish va ulardagi akustik ma'noni o'rgatish orqali fonologik ongni chuqurlashtirish mumkin.

Shu bilan birga, akustik kodlar ishlatilganda cheklovlar ham mavjud. Tinglovchining eshitish tajribasi har doim ham bir xil bo'lmaydi: bir kishi "chiq-chiq" iborasini aniq eshitsa, boshqasi uchun bu shunchalik ravshan bo'lmaydi. Bundan tashqari, fonosemantika nazariyasi doim bahs ostida; ba'zi olimlar tovush-ma'no bog'liqligining universal emasligini, balki tilga xos va sub'ektiv ekanligini ta'kidlashadi. Ya'ni, fonemlar kategorik ma'noga ega deya universal xulosa qilish xatoga olib kelishi mumkin.

Aytish mumkinki, topishmoqlarda akustik kodlar ma'noni berishdan tashqari, til, madaniyat va idrok nuqtai nazaridan boy va ko'p qirrali fenomen hisoblanadi. Ular onomatopoeik ifodalar, fonosemantik bog'lanish va kognitiv siqilish orqali topishmoqlarga chuqur ma'no qatlamlarini beradi.

Tadqiqotchilar fonetik, semiotik va kognitiv yondoshuvlar yordamida topishmoqlardagi akustik kodlarni yanada chuqur o'rganishi zarur, chunki bunday yondoshuv til va madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqalarni ochib berishga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagogik jihatdan bu kodlar maktab darslarida bolalar nutq va idrok salohiyatini shakllantirishda samarali vosita sifatida ishlatilishi mumkin. Nihoyat, akustik kodlarni o'rganish orqali folklor va og'zaki ijodda tovush-ma'no birliklarining funksional va estetik rolini yangi yondoshuvlar orqali tiklash imkoni tug'iladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Erkinova S. Fonos-emanika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida//The Journal of Social Sciences and Researches, Vol.1, Issue 5, 2023, 156–160.
2. Egamberdiyeva G., Tojimatova Z. Fonetika uslubiyati: tovushlarning ekspressiv va estetik rolini o'rganish//Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari, Vol.18, N 1. 2025.
3. Nuriddinova H. Topishmoqlarning semantik xususiyatlari//Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, Vol. 5, 2025, 373–376.
4. Sharipova M. Ingliz tilida onomatopoik so'zlarning fonetik xususiyatlari//Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, Vol. 4, N 6. 2024
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Phonestheme?utm_source=com